

Transilvania – Bisericile fortificate din Ținutul Secuiesc

Primul scop al acestei lucrări este de a permite unui public francofon să cunoască mai bine o regiune despre care aude vorbindu-se din ce în ce mai mult, fără să poată să o situeze în mod necesar din punct de vedere geografic. Rari sunt aceia care pot merge dincolo de poncifurile obișnuite despre Transilvania; sunt și mai rari cei care cunosc despre Transilvania câteva elemente de ordin cultural, fiind capabili să le situeze într-un context istoric. Dacă au auzit vorbindu-se despre *biserici fortificate*, în interiorul arcului Carpaților, este vorba, în general, despre cele ale populației «săsești». Aceste edificii sunt mai impunătoare, în general, mai bine conservate, pentru că au existat fonduri pentru a o face, și mai cunoscute pentru că au fost editate lucrări de vulgarizare în diferite limbi occidentale. Nu este aceeași situație pentru bisericile fortificate ale secuilor.

Prima parte a cărții își propune să prezinte sumar cadrul geografic și istoric al Transilvaniei, precum și popoarele și populațiile care se regăsesc aici, cu un accent special asupra secuilor: cine sunt și ce sunt ei. O privire asupra limbii permite rafinarea abordării originii lor sau, cel puțin, al drumului parcurs înainte de sosirea lor în bazinul carpatic. Au adus cu ei un alfabet format din caractere runice (*rovásírás*) pe care l-au conservat vreme îndelungată, chiar și după adoptarea limbii maghiare. Se regăsesc încă vestigii în multe dintre bisericile lor precum cele din Bâra, Mugeni, Nicoleşti, Dalnic, Inlăceni, Crăciunel, Rugănești, Daia, Dârjiu...

Specificitatea secuilor și diferența lor față de unguri apare astfel mai clar, ceea ce explică, în parte, rolul deosebit pe care regii Ungariei le-au cerut să îl joace de-a lungul perioadei medievale: acela de paznici ai granițelor.

Secuții nu au fost mereu acolo unde îi găsim acum. Ei sosesc în ceea ce va deveni *Székelyszékelyföld* - Ținutul Secuiesc - la sfârșitul secolului al XII-lea și mai ales la începutul secolului al XIII-lea. Acest mare transfer de populații este bine cunoscut acum și permite să înțelegem de ce și cum secuții au ajuns în sediile administrative de la Odorheiu Secuiesc; în jurul orașului Târgu Secuiesc; în jurul actualului oraș Covasna; în jurul orașului Sfântu Gheorghe; în jurul orașului Târgu Mureș; și în regiunea Arieșului, la sud de Turda. După înfrângerea ungarilor de la Mohács (1526) în fața Imperiului Otoman și dezintegrarea Regatului Ungariei medievale, secuții au trăit, începând cu 1541, în «Principatul Transilvania», care a devenit o regiune autonomă *de facto*, într-o dublă dependență teoretică între Viena (și vasalitatea vis-à-vis de Habsburgi) și Istanbul (și tributul anual către otomani). Evoluția socială și politică a Transilvaniei a cunoscut o perioadă de calm relativ, pe când restul Europei trecea prin foc și sânge datorită problemelor religioase.

Edictul de la Turda (1568) a favorizat o toleranță religioasă pentru catolici (religia oficială a regilor Ungariei) și cele trei confesiuni protestante recunoscute: luteranii evanghelici (mai ales sașii), calvinistii și unitarienii (în mare parte unguri). Această diversitate se regăsește încă în mod actual în bisericile din Ținutul Secuiesc.

Dar presiunile exterioare venind din est au fost întotdeauna foarte puternice și devastatoare. Între secolele al XII-lea și al XVIII-lea, se pot număra pe degetele de la o mână bisericile care nu au avut de suferit asalturile mongolilor (sau tătarilor), turcilor...fără să vorbim de ravagiile provocate de Habsburgii din Austria! Cele mai marcante rămân, desigur, marile raiduri mongole de la mijlocul secolului al XIII-lea, 1241-1242 (de exemplu, la Feliceni, Ghidfalău, Cornești, Micloșoara, Arcuș), cu incursiuni neîntrerupte de-a lungul secolului al XVII-lea: de la 1601, cu armata lui Mihai Viteazul, voievod al Țării Românești și cu turcii, și acelea din 1605, cu generalul Basta (Dalnic, Calnic, Daia, Dârjiu) până în 1694 cu mongolii și tătarii din Crimeea (Cosmeni, Leliceni, Mihăileni, Nicoleşti, Lăzarea, Bisericani). De fapt, Mărtiniș cunoscuse deja asalturile pecenegilor (se pare), încă din secolul al XII-lea și Sâncrăieni le va cunoaște și pe cele ale turcilor în 1790!

Lista este departe de a fi exhaustivă, dar permite să se înțeleagă motivele evidente care i-au împins pe secuți (ca și pe sași, de altfel, dar cu mijloace financiare diferite) să protejeze singurele instalații de piatră care erau construite la vremea respectivă, locuințele lor personale fiind din lemn și pământ. Zidurile de incintă construite în jurul bisericilor rurale constituie forma cea mai simplă, cea mai puțin oneroasă și cea mai răspândită în lumea secuiască. Ele pot fi grupate în trei categorii.

În majoritatea cazurilor, biserica este înconjurată de un zid de mică înălțime, de piatră sau cărămidă, fără fortificație elaborată sau un sistem de apărare integrat. Am transpus denumirea ungurească de *kerített templom* în biserică «îngrădită». Ghelița, Delnița sau Daia sunt printre exemplele cele mai reprezentative.

În a doua categorie, biserica este înconjurată de un zid fortificat de mai mulți metri înălțime, prevăzut cu mijloace de apărare elaborate, precum guri de tragere și de păcură și, în consecință, în acest ultim caz, un coridor de apărare în partea superioară a fortificației. Am tradus termenul de *vártemplom* cu biserică «fortificată», în adevăratul sens al cuvântului. Cazurile de la Cârța, Ilieni sau Belin sunt exemple bune în acest sens, precum și Aita Mare și Sfântu Gheorghe.

Ultimele două exemple citate formează și o a treia categorie, deoarece biserica ea însăși este fortificată; ea constituie o adevărată fortăreață, sens al cuvântului care se regăsește în *erődtemplom*. Noi am denumit-o deci biserică «fortăreață». Alături de cele două exemple precedente, se pot menționa de asemenea bisericile din Dârjiu sau din Zăbala.

Clasificarea este poate liniștitoare pentru spirit, dar ea nu este întotdeauna evidentă și interpretarea specialiștilor este uneori divergentă. În plus, anumite biserici au putut fi afectate de un al doilea, chiar al treilea zid de-a lungul timpurilor și nu este întotdeauna ușor să se găsească documente istorice care să fie clare și univoce în această privință.

Când au fost construite aceste fortificații? Unii cercetători sau săpături arheologice par să ateste că primele fortificații datează din secolele al X-lea și al XII-lea. Și raidurile mongole din secolul al XIII-lea, i-au incitat cu siguranță pe secui să își construiască incinte de apărare! Dar prima mare perioadă de fortificații a bisericilor datează din secolele XIV-XV. Incintele acestei epoci sunt relativ simple: un zid înconjoară biserica și cimitirul – care, la început, fusese construit chiar în jurul bisericii – ; totul este închis printr-un turn-poartă care controlează accesul. Dacă topografia locurilor permite, forma cea mai frecventă se apropie de un cerc (Bicfalău, Albiș, Ghidfalău) sau de o elipsă (Zăbala, Sfântu Gheorghe). În cazul contrar, elipsa de bază este mai deformată (Cârța, Moacșa).

Primele liste ale parohiilor stabilite prin «registru pontifical al zeciuielii», între 1332 și 1337, nu menționau dacă bisericile erau fortificate sau nu, nici măcar dacă fortificațiile existau deja. Scopul lor principal era în mod esențial contabil și administrativ. Ele permit, totuși, să aibă o evidență bună a parohiilor existente – fortificate sau nu –, cu excepția celor cu sediul în «Orbai» care nu vor fi reluate decât în listele din noul registru din 1567.

O a doua epocă a fortificațiilor a apărut în secolul al XVII-lea, ca urmare a evoluției tehnicilor militare. Armele de foc generalizându-se, era important ca asediatorii să poată fi luați din spate. Tehnici noi, influențate de Renașterea italiană, au permis să răspundă la această realitate nouă: ziduri unghiulare și rectilinii, controlate de bastioane de forme diverse, dar unghiulare și ele. Anumite ziduri formează un patrulater (Aita Mare, Dârjiu), un pentagon (Arcuș), un hexagon (Ilieni); ele au păstrat o formă circulară sau ovoidală (Mărtiniș, Lemnia), sau au forme compozite utilizând în același timp elemente circulare și unghiulare (Mihăileni, Nicolești).

Bisericile din Ilieni și Dârjiu au fost chiar fortificate cu incinte datând din cele două epoci, cea de-a doua adăugându-se celei dintâi (care este încă parțial vizibilă în primul caz citat). Cât despre biserica din Sânzieni, ea este unică în felul ei și este obiectul unui studiu mai specific.

A doua parte a cărții abordează toate aceste cazuri particulare, proprii fiecărei biserici. Ele sunt prezentate în ordinea alfabetică a denumirii lor în ungurește, întrucât este vorba de o cultură maghiarofonă, plasate în structura istorică și administrativă a epocii și, în paralel, prin denumirea lor în română, situate în județul actual. Confesiunea religioasă a bisericii actuale este de asemenea dată, precum și evoluția toponimului în timp. De la Lutița la Zălan, prezentarea fiecărei localități face referință la primele urme ale habitatului și la înființarea satului actual, a bisericii medievale și caracteristicilor principale ale evoluției sale, precum și la cele ale construcției fortificațiilor.

Câteva biserici împrejmuite sunt de asemenea abordate, chiar dacă nu este întotdeauna vorba de biserici fortificate în sensul strict al termenului și/sau în cazul în care nu sunt luate în seamă de către toți specialiștii. Aceste mici bijuterii culturale sunt prezentate, în paralel, pentru bogăția conținutului lor artistic și /sau al spațiului construit (Lutița, Mugeni, Sândominic, Sâncrăieni, Cioc, Inlăceni, Joseni, Ditrău, Lăzarea, Gheorgheni, Crăciunel, Plăieșii de Jos, Chichiș, Lunga, Reci, Rugănești, Odorheiu Secuiesc [*Jézus kápolna*]). Ele sunt în același timp clar menționate ca atare, pentru a se evita orice confuzie, și beneficiază de un simbol specific pe harta de ansamblu prezentată pe pagina de la începutul cărții.

Un total de 80 de biserici este astfel prezentat: 37 în județul Harghita, 36 în Covasna, 3 în Mureș, 3 în Cluj și una în județul Brașov. Acestea sunt de confesiune calvinistă (34), romano-catolică (28) și unitariană (18).

La origine, toate aceste biserici erau catolice și, ca toate bisericile din Evul Mediu, erau decorate abundent. Totul era în serviciul educației religioase a credincioșilor: portaluri, timpane, capiteluri, console și mai ales, fresce murale... Unele dintre aceste elemente sunt încă vizibile în diferite biserici, mai bine sau mai puțin bine conservate depinzând de caz: distrugerile, ravagiile timpului și fondurile pentru a le repune în valoare explicând diferențele. Dar mai sunt și alte curiozități decât plafoanele decorate de la Daia sau de la Armășeni, frescele de la Dârjiu sau de la Ghelița, pentru a nu considera decât câteva exemple printre cele mai spectaculoase!

Reforma și întoarcerea la simplitatea evanghelică au provocat supresiunea lor, fie prin distrugere, fie, în cel mai bun caz, prin acoperire cu lapte de var. Redescoperirea lor ulterioară și restaurarea lor progresivă sunt o sursă de bogăție culturală de care populația satelor începe să fie conștientă din ce în ce mai mult. Temele diferite și ciclurile sunt analizate în mod progresiv, pe măsura scoaterii lor la lumină și permit comparații interesante din punct de vedere artistic. Aceste cazuri sunt semnalate pe parcursul prezentării diferitelor biserici.

Același este cazul unei teme care revine în tot bazinul panonic și carpatic: legenda sfântului László (sfântul Ladislav). Ea a cunoscut o largă difuzare în Transilvania și mai ales, în Ținutul Secuiesc, în mod deosebit, unde se găsesc vreo douăzeci de reprezentări din cincizeci de biserici care conțin secvențe. O regăsim, printre altele, la Ghelița, Crăciunel, Dârjiu, Mugeni, unde se pot vedea reprezentări frumoase ale acesteia; alte biserici prezintă imagini mai fragmentare (Mihăileni, Ocland, Daia, Rugănești); altele nu mai au frescele deoarece au fost distruse sau luate (Aita Mare, Mărtiniș), dar, în general, au putut fi făcute desene după ele.

Bisericile fortificate prezentate sunt în mod esențial biserici rurale, având în vedere dezvoltarea socială și istorică a acestei populații de «paznici ai granițelor» care erau secuii. Erau puține orașe în Ținutul Secuiesc și sistemul de protecție se baza pe o altă logică. Cazul bisericii castrale din Târgu Mureș nu este deci prezentat și nici cel din Târgu Secuiesc, care se găseau în mediu urban. Dimpotrivă, cazul bisericii «fortăreață» din Sfântu Gheorghe și al micii capele a Preasfintei Inimi a lui Isus, de la intrarea dinspre sud în Odorheiu Secuiesc, fac obiectul unei prezentări mai nuanțate, din cauza specificităților lor. Este și cazul bisericii medievale din Gheorgheni, care nu se găsea într-un mediu urban, la epoca aceea, și care a jucat mereu un rol de polarizare în această regiune îndepărtată din secuime.

Ținutul Secuiesc prezintă deci o omogenitate culturală foarte puternică, făurită în trecut prin rolul specific pe care a trebuit să îl joace. Acest spirit este în continuare foarte viu și nu riscă să se piardă. Patrimoniul construit participă din plin la acest suport cultural și, după toate dovezile, ansamblul bisericilor fortificate secuiești constituie unul dintre elementele cele mai evidente.

Este motivul pentru care, este de dorit ca secuii să facă tot posibilul pentru a conserva acest patrimoniu unic în cele mai bune condiții, și ca autoritățile țării să favorizeze această menținere în respectul diversității culturale al diferitelor populații care o constituie.

Hubert Rossel
Traducător: Carmen Floroi